



TEZKOR QIDIRUV TADBIRLARINING HUQUQIY ASOSLARINI TAKOMILLASHTIRISH: MAHALLI VA XORIJIY TAJRIBA

Solijonov In'omjon Akramjonovich

Huquqni muhofaza qilish Akademiyasi

Magistratura fakulteti tinglovchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17919239>

Annotatsiya: Ushbu maqolada tezkor qidiruv tadbirlarining huquqiy tartibga solinishi masalalari O'zbekiston va xorijiy mamlakatlar tajribasi asosida tahlil qilinadi. Maqolada tezkor qidiruv faoliyatining normativ-huquqiy bazasini takomillashtirish yo'nalishlari, fuqarolarning huquq va erkinliklarini muhofaza qilish mexanizmlari hamda xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish zaruriyati ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: tezkor qidiruv faoliyati, huquqiy asos, fuqarolarning huquqlari, xalqaro standartlar, qiyosiy huquqshunoslik, huquqiy islohot.

Abstract: This article analyzes the issues of legal regulation of operational search activities based on the experience of Uzbekistan and foreign countries. The article considers the directions of improving the regulatory and legal framework of operational search activities, mechanisms for protecting the rights and freedoms of citizens, and the need for harmonization with international standards.

Keywords: operational search activities, legal framework, citizens' rights, international standards, comparative jurisprudence, legal reform.

Аннотация: В данной статье анализируются вопросы правового регулирования оперативно-розыскной деятельности на основе опыта Узбекистана и зарубежных стран. Рассматриваются направления совершенствования нормативно-правовой базы оперативно-розыскной деятельности, механизмы защиты прав и свобод граждан, а также необходимость гармонизации с международными стандартами.

Ключевые слова: оперативно-розыскная деятельность, правовая база, права граждан, международные стандарты, сравнительная юриспруденция, правовая реформа.

Zamonaviy sharoitda jinoyatchilikka qarshi kurashish samaradorligini oshirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Tezkor qidiruv faoliyati (TQF) jinoyatchilikni oldini olish, aniqlash va ochishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan maxsus huquqiy institutdir. Biroq, tezkor qidiruv tadbirlarining maxfiy xarakteri va jinoyat jarayonida dalil sifatida qo'llanilishi fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklarini cheklash xavfini keltirib chiqaradi. Bugungi kunda O'zbekiston Respublikasida demokratik islohotlar



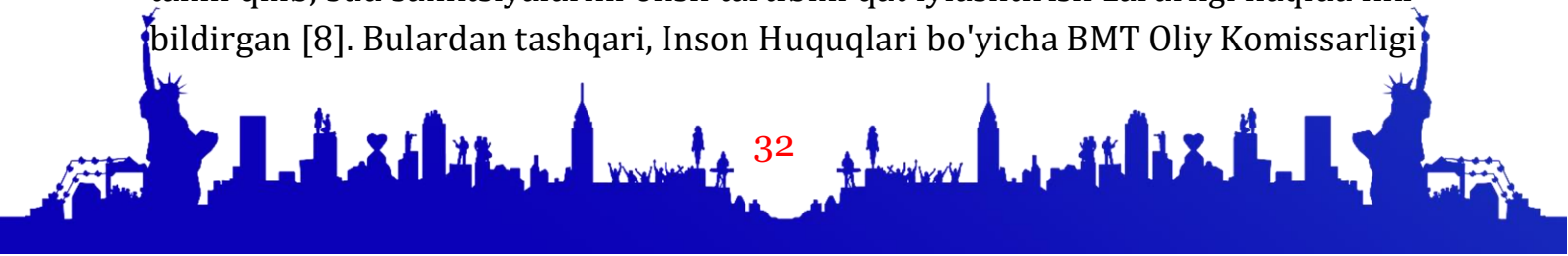


amalga oshirilayotgan sharoitda tezkor qidiruv faoliyatining huquqiy asoslarini xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish va fuqarolarning huquqlarini himoya qilish mexanizmlarini mustahkamlash dolzarb vazifa sifatida namoyon bo'lmoqda [1]. O'zbekiston Respublikasida tezkor qidiruv faoliyati asosan 2012-yil 25-dekabrda qabul qilingan "Tezkor qidiruv faoliyati to'g'risida"gi qonun bilan tartibga solinadi. Ushbu qonun tezkor qidiruv tadbirlarining turlari, ularni amalga oshirish asoslari va tartibi, huquq va majburiyatlarni belgilaydi. Shu bilan birga, amaliyotda qonun hujjatlarining ba'zi qoidalari etarlicha aniq ifodalanmaganligi, fuqarolarning huquqlarini himoya qilish mexanizmlari zaifligini ko'rsatmoqda. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, tezkor qidiruv faoliyatini huquqiy tartibga solishda shaffoflik va nazorat mexanizmlarini kuchaytirish, sud nazoratini kengaytirish hamda fuqarolarning huquqiy himoya vositalarini takomillashtirish zarur [2].

Metodologiya Va Adabiyotlar Tahlili

Tadqiqot qiyosiy-huquqiy, tarixiy-huquqiy, rasmiy-mantiqiy va tizimli tahlil metodlariga asoslanadi. Qiyosiy-huquqiy metod yordamida O'zbekiston, Rossiya Federatsiyasi, Qozog'iston Respublikasi, Germaniya va AQSh qonunchiligi taqqoslanadi. Tarixiy-huquqiy metod tezkor qidiruv faoliyati institutining shakllanishi va rivojlanishi jarayonini o'rganishga imkon beradi. Rossiyalik olim V.M. Mestetskiy o'z asarida tezkor qidiruv tadbirlarining huquqiy tartibga solinishida sud nazorati institutining ahamiyatini ta'kidlaydi va fuqarolarning shaxsiy hayoti daxlsizligini ta'minlash mexanizmlarini kuchaytirish zarurligini asoslaydi [3]. Qozog'istonlik tadqiqotchi A.S. Smagulova TQF qonunchiligini takomillashtirish yo'nalishlarini ko'rib chiqar ekan, maxfiylik rejimini saqlash va fuqarolarning huquqlarini himoya qilish o'rtasida muvozanatni ta'minlash muhimligini ta'kidlaydi [4]. Nemis huquqshunosi K. Rogall politsiya va maxsus xizmatlar faoliyatida inson huquqlarini ta'minlash standartlari masalasiga to'xtalib, Yevropa Inson Huquqlari Sudining amaliyotini chuqur tahlil qiladi [5].

O'zbek huquqshunoslari orasida M.X. Rustamboev tezkor qidiruv tadbirlarining jinoyat jarayonida dalil sifatida qo'llanilishi muammolarini tadqiq qilgan va dalillarning yo'l qo'yilishi mexanizmlarini takomillashtirish zarurligini asoslagan [6]. S.B. Baxronov TQF subyektlarining vakolatlari va mas'uliyati masalalariga e'tibor qaratib, nazorat mexanizmlarini kuchaytirish takliflarini ilgari surgan [7]. Xalqaro miqyosda AQSh tadqiqotchisi S.J. Schulhofer maxfiy kuzatuv va tinglovlar amaliyotini konstitutsiyaviy huquqlar nuqtai nazaridan tahlil qilib, sud sanktsiyalarini olish tartibini qat'iylashtirish zarurligi haqida fikr bildirgan [8]. Bulardan tashqari, Inson Huquqlari bo'yicha BMT Oliy Komissarligi





tomonidan tayyorlangan hisobotlarda tezkor qidiruv tadbirlarining xalqaro inson huquqlari standartlariga muvofiqligi masalalari yoritilgan [9].

Natijalar Va Muhokama

Qiyosiy-huquqiy tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, turli mamlakatlar tezkor qidiruv faoliyatini tartibga solishda turli yondashuvlardan foydalanadilar. Rossiya Federatsiyasida 1995-yilda qabul qilingan "Tezkor qidiruv faoliyati to'g'risida"gi Federal qonun TQF subyektlari, tadbirlar ro'yxati, ularni amalga oshirish asoslari va tartibini batafsil belgilaydi. Rossiya qonunchiligining o'ziga xos xususiyati shundaki, sud nazorati mexanizmi nisbatan rivojlangan bo'lib, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquqlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan bir qator tezkor qidiruv tadbirlarini faqat sudning qarori asosida amalga oshirish mumkin. Masalan, turar joy binolariga yashirincha kirish, pochta jo'natmalarini ko'rib chiqish, telefon va boshqa suhbatlarni tinglash sud sanktsiyasini talab qiladi [3]. Biroq, amaliyot shuni ko'rsatadiki, sudlar ko'pincha rasmiy ravishda bunday ruxsatnomalar berishadi va TQF organlarining so'rovlarini chuqur tekshirmaydilar, bu esa nazorat samaradorligini pasaytiradi.

Qozog'iston Respublikasida tezkor qidiruv faoliyati 1994-yilda qabul qilingan qonun bilan tartibga solinadi. Qozoq qonunchiligi rossiyalik modelga yaqin bo'lib, sud nazorati elementlarini o'z ichiga oladi. Biroq, Qozog'istonda fuqarolarning huquqlari buzilganda shikoyat qilish va himoya olish mexanizmlari zaif rivojlangan [4]. TQF organlarining xatti-harakatlari ustidan sud nazorati asosan rasmiy xarakterga ega va amalda fuqarolar uchun samarali himoya vositasi bo'lmaydi. Shu bilan birga, so'nggi yillarda Qozog'istonda qonunchilikni demokratiyalashtirish va fuqarolarning huquqlarini kuchaytirish bo'yicha islohotlar amalga oshirilmoqda.

Germaniya tajribasi tezkor qidiruv faoliyatini tartibga solishda shaffoflik va sud nazoratining yuqori darajasi bilan ajralib turadi. Germaniya qonunchiligida politsiya va maxsus xizmatlarning maxfiy tadbirlari Jinoyat-protsessual kodeksida batafsil tartibga solingan. Fuqarolarning shaxsiy hayoti daxlsizligiga ta'sir qiladigan barcha tadbirlar (telefon tinglovlari, elektron aloqani nazorat qilish, yashirin kuzatuvlar) majburiy ravishda sud qarori bilan amalga oshiriladi. Nemis sudlari bunday so'rovlarni jiddiy tekshiradi va zarurlik va mutanosiblik tamoyillarini qat'iy qo'llaydi [5]. Bundan tashqari, Germaniyada TQF materiallarining jinoyat jarayonida dalil sifatida qo'llanilishi murakkab protsedurali me'yorlar bilan tartibga solingan va himoyachi bunday dalillarni chetlatish uchun samarali imkoniyatlarga ega.

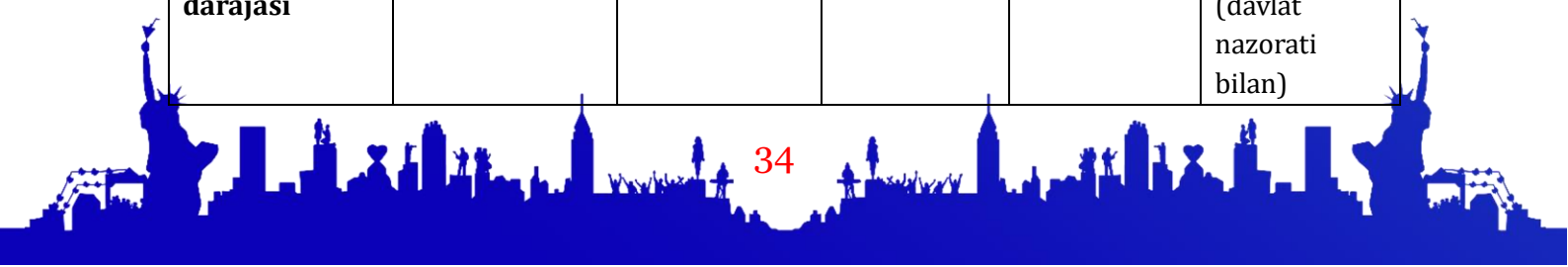




AQSh amaliyotida tezkor qidiruv tadbirlari (maxsus kuzatuvlar) asosan FBI va boshqa federal agentliklar tomonidan amalga oshiriladi. AQSh qonunchiligi sud nazoratiga katta ahamiyat beradi. 1978-yilda qabul qilingan Xorijiy razvedka kuzatuv to'g'risidagi qonun (FISA) maxsus FISA sudlarini tashkil etdi, ular milliy xavfsizlik bilan bog'liq maxfiy kuzatuvlarga ruxsat beradi. AQSh Konstitutsiyasining IV tuzatishi fuqarolarning asossiz tintuv va hibsga olishlardan himoyalanihini kafolatlaydi, shuning uchun sud sanksiyasi talabi juda qat'iy qo'llaniladi [8]. AQSh tajribasi shuni ko'rsatadiki, sud nazoratini samarali amalga oshirish va fuqarolarning huquqlarini himoya qilish uchun mustaqil sud organlari va shaffof protseduralar zarur.

1-jadval. Tezkor qidiruv tadbirlarini huquqiy tartibga solishning qiyosiy tahlili

Mezonlar	O'zbekiston	Rossiya	Qozog'iston	Germaniya	AQSh
Asosiy normativ hujjat	TQF to'g'risidagi qonun (2012)	Federal qonun (1995)	TQF to'g'risidagi qonun (1994)	Jinoyat-protsessual kodeks	FISA qonuni (1978), IV tuzatish
Sud nazorati qamrovi	Cheklangan (ayrim tadbirlar)	O'rtacha (konstitutsiya viy huquqlarga ta'sir qiluvchi tadbirlar)	Cheklangan (rasmiy xarakter)	Keng (barcha maxfiy tadbirlar)	Keng (FISA sudlari, umumiy sudlar)
Oldindan sud sanksiyasi talabi	Telefon tinglovlari uchun	Turar joyga kirish, tinglovlar, pochta nazorati	Ayrim maxfiy tadbirlar	Barcha shaxsiy daxlsizlikka ta'sir qiluvchi tadbirlar	Barcha kuzatuvlar va tinglovlar
TQF asoslarining aniqligi	Umumiy (aniq mezonlar etishmaydi)	Nisbatan aniq	Umumiy	Juda aniq (zarurlik va mutanosiblik tamoyillari)	Aniq (ehtimoliy asos talabi)
Dalillarning yo'l qo'yilishi tartibi	Murakkab, noaniq	Tartibga solingan, lekin muammoli	Noaniq	Qat'iy protsedurali tartib	Qat'iy (exclusionary rule)
Shikoyat mexanizmlari	Zaif rivojlangan	Mavjud, lekin cheklangan samara	Zaif rivojlangan	Samarali (mustaqil sudlar)	Samarali (mustaqil sud nazorati)
Shaffoflik darajasi	Past	O'rtacha	Past	Yuqori	Yuqori (davlat nazorati bilan)





Fuqarolarning huquqlari kafolatlari	Yetarli emas	O'rtacha	Yetarli emas	Yuqori	Yuqori
--	--------------	----------	--------------	--------	--------

Jadval ma'lumotlarining tahlili shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston tezkor qidiruv faoliyatini huquqiy tartibga solish tizimida bir qator tizimli kamchiliklar mavjud bo'lib, ular asosan postsovet makonidagi davlatlar (Rossiya va Qozog'iston) tajribasiga yaqindir. Eng muhim farq shundaki, G'arbiy demokratik davlatlar (Germaniya va AQSh) modelida sud nazorati keng qamrovli va samarali bo'lib, fuqarolarning shaxsiy hayoti daxlsizligiga har qanday aralashuv oldindan mustaqil sudning batafsil tekshiruvidan o'tadi, O'zbekiston qonunchiligida esa sud nazorati faqat ayrim tadbirlarga cheklangan va ko'pincha rasmiy xarakter kasb etadi. Bundan tashqari, G'arbiy modellarda tezkor qidiruv tadbirlarini amalga oshirish uchun aniq huquqiy asoslar va mezonlar belgilangan, zarurlik hamda mutanosiblik tamoyillari qat'iy qo'llaniladi, dalillarning yo'l qo'yilishi tartibi aniq protseduralar bilan tartibga solingan va fuqarolarning huquqlari buzilganda samarali shikoyat qilish mexanizmlari ishlaydi. O'zbekiston qonunchiligini takomillashtirish jarayonida aynan shu jihatlarni hisobga olish va Germaniya hamda AQSh tajribasidan oqilona foydalanish, albatta, milliy xususiyatlar va huquqiy an'analarni inobatga olgan holda amalga oshirilishi lozim, bu esa tezkor qidiruv faoliyatining samaradorligini oshirish bilan birga, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquqlari va erkinliklarini ishonchli himoya qilish imkonini beradi.

O'zbekiston qonunchiligi tahlili shuni ko'rsatadiki, "Tezkor qidiruv faoliyati to'g'risida"gi qonun tezkor qidiruv tadbirlarining asosiy turlarini va ularni amalga oshirish tartibini belgilaydi. Biroq, bir qator kamchiliklar mavjud. Birinchidan, tezkor qidiruv tadbirlarini boshlash uchun asoslar qonunda umumiy shaklda ifodalangan va aniq mezonlar etishmaydi, bu esa suiiste'mol xavfini oshiradi. Ikkinchidan, sud nazorati mexanizmi cheklangan va asosan faqat telefon suhbatlarini tinglash kabi ayrim tadbirlar uchun qo'llaniladi. Uchinchidan, TQF materiallari asosida olingan ma'lumotlarning jinoyat jarayonida dalil sifatida qo'llanilishi tartibi murakkab va shubhalar tug'diradi [6]. To'rtinchidan, fuqarolarning TQF organlari xatti-harakatlari ustidan shikoyat qilish mexanizmi qonunchilikda etarlicha aniqlanmagan va amalda kam samarali.

Xorijiy tajribani O'zbekiston sharoitida qo'llash imkoniyatlari tahlili bir qator muhim xulosalar chiqarishga imkon beradi. Birinchidan, tezkor qidiruv tadbirlarini amalga oshirishda sud nazoratini kengaytirish zarur. Fuqarolarning konstitutsiyaviy huquqlariga sezilarli ta'sir qiladigan barcha TQ tadbirlari





(xususan, shaxsiy yozishmalar va suhbatlar maxfiyligi, turar joy daxlsizligi) uchun oldindan sud qarori olish majburiy bo'lishi lozim. Ikkinchidan, qonunchilikda tezkor qidiruv tadbirlarini boshlash uchun aniq va batafsil asoslar hamda mezonlar belgilanishi kerak, bu suiiste'mollarning oldini oladi. Uchinchidan, TQF materiallari asosida olingan dalillarning jinoyat jarayonida qo'llanilishi tartibi soddalashtirilishi va aniqlanishi, dalillarning yo'l qo'yilishi standartlari xalqaro amaliyotga muvofiq qilinishi zarur [10]. To'rtinchidan, fuqarolarning TQF organlari xatti-harakatlari ustidan shikoyat qilish va huquqiy himoya olish mexanizmlari mustahkamlanishi, mustaqil nazorat organlari va ombudsman institutining vakolatlari kengaytirilishi lozim.

Xulosa

Tezkor qidiruv tadbirlarining huquqiy asoslarini takomillashtirish O'zbekistonda huquqiy islohotlarning muhim yo'nalishlaridan biridir. Xorijiy mamlakatlar tajribasini qiyosiy tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, tezkor qidiruv faoliyatini samarali tartibga solish uchun quyidagi asosiy tamoyillarga amal qilish zarur: qonuniylik, sud nazorati, fuqarolarning huquqlarini himoya qilish kafolatlari, shaffoflik va mas'uliyat. O'zbekiston qonunchiligini xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish jarayonida quyidagi ustuvor yo'nalishlarda ishlash tavsiya etiladi: tezkor qidiruv tadbirlari ustidan sud nazoratini kengaytirish, TQ tadbirlarini amalga oshirish asoslari va tartibini aniqlashtirish, TQF materiallari asosida olingan dalillarning jinoyat jarayonida qo'llanilishi tartibini takomillashtirish, fuqarolarning huquqiy himoya mexanizmlarini mustahkamlash va TQF subyektlari faoliyati ustidan ijtimoiy nazoratni ta'minlash. Ushbu tadbirlarni amalga oshirish tezkor qidiruv faoliyatining samaradorligini oshirish bilan birga, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilishga xizmat qiladi va O'zbekiston Respublikasida huquqiy davlat qurilishiga muhim hissa qo'shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. - Тошкент: Ўзбекистон, 2017. - 592 б.
2. Human Rights and Law Enforcement: A Manual on Human Rights Training for the Police. United Nations, Office of the High Commissioner for Human Rights. - Geneva: UN, 2017. - 156 p.
3. Местецкий В.М. Оперативно-розыскная деятельность: правовое регулирование и использование ее результатов в уголовном процессе. - Москва: Юрлитинформ, 2016. - 288 с.
4. Смагулова А.С. Оперативно-розыскная деятельность в Республике Казахстан: теория и практика. - Алматы: Жеті жарғы, 2018. - 312 с.





5. Rogall K. Informationseingriff und Gesetzesvorbehalt im Strafprozessrecht. - Berlin: Duncker & Humblot, 2017. - 425 S.
6. Рустамбоев М.Х. Оперативно-қидирув фаолияти натижаларини жиноят процессида қўллаш масалалари // Ўзбекистон Республикаси Олий суди Ахборотномаси. - 2019. - № 2. - Б. 45-52.
7. Бахронов С.Б. Оперативно-қидирув фаолияти субъектларининг ваколатлари ва масъулияти // Қонунчилик ва ҳуқуқ амалиёти. - 2020. - № 3. - Б. 28-35.
8. Schulhofer S.J. More Essential Than Ever: The Fourth Amendment in the Twenty First Century. - Oxford: Oxford University Press, 2012. - 288 p.
9. Surveillance and Human Rights: Report of the UN High Commissioner for Human Rights. UN Doc. A/HRC/27/37. - Geneva: OHCHR, 2014. - 24 p.
10. Каминский М.К., Лубин А.Ф. Оперативно-розыскная деятельность: учебник. - Москва: Юрайт, 2019. - 366 с.

